

İradə İnayət qızı Şəmsizadə²⁸

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASININ İNKİŞAFI: M.F.AXUNDZADƏ VƏ C.MƏMMƏDQULUZADƏ ZİRVƏSİ

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox mühüm və önəmli bir dövrdür. Belə ki, əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda maarifçilik hərəkatı yaranır və inkişaf edir, əsrin ortasında dramaturgiya yaranır, sonlarında mətbuat, teatr, faciə janrının əsası qoyulur. Bu dövrdə Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov kimi görkəmli sənətkarlar yetişmiş, xalqımızın maariflənməsi və elm sahəsində Avropa xalqları ilə bərabər səviyyəyə qalxması üçün əllərindən gələni etmişlər. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının təşəkkülü və inkişafı dövrü kimi xarakterizə edilir və həmin ideyalar nəinki ədəbiyyatımızda eləcə də milli təfəkkürümüzdə, milli mədəniyyətimizdə və mətbuatımızda öz əksini tapır.

XIX əsrin ədəbi xüsusiyyətlərini xarakterizə edərkən dram janrının yaranmasını, yeni bir janrın ədəbiyyatımıza daxil olmasını, xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sözsüz ki, ədəbiyyatımızda dram janrı birdən-birə yaranmamışdır. Onun tarixi əslində çox qədim dövrlərə söykənir. Hələ qədim zamanlarda, şifahi xalq ədəbiyyatının dram janrında xalq oyun və tamaşaları geniş yayılmışdır. Unutmaq olmaz ki, xalq oyun və tamaşalarının tarixi elə Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədimdir. Qədimdə insanlar təbiətin oyanması, məhsulun yığılması ilə bağlı olaraq tez-tez tamaşalar təşkil edərmiş. Sonralar islam dinin yaranması ilə əlaqədar olaraq dini tamaşalar şəbihlər yarandı və xalq dramalarının mövzusu genişləndi. Ona görə də, bu gün Azərbaycanda dram janrının yaranması və inkişafından söhbət açarkən onun xəlqiliyini unutmaq olmaz. Bütün bədii əsərlər kimi dramaturgiyamızda da əsas hədəf insandır. Ə.Sultanlının da qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan dramaturgiyasında mərkəzi hədəf olan insan müxtəlif ictimai şərait içərisində, ictimai fikrin bir təmsali kimi canlanaraq, eyni zamanda müəyyən ictimai zümrələr, təbəqələr və siniflərlə bağlanaraq təsvir edilir. Burada bütün zümrələr, bütün təbəqələr bütün siniflərin nümayəndələri iştirak edirlər. Dramaturgiyamızda bütün peşələr, yaşlar, cinslər öz əksini tapmışdır” (1, s. 11). Dramaturgiyamızda öz əksini tapan bu insan tipləri hərtərəfli təsvir olunmuş, müsbət və mənfi cəhətləri ilə incəliklə işlənərək oxucunun gözündə real obraz kimi canlandırılmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranması və dram janrının inkişafı bir çox sahələrin də inkişafına təkan verdi ki, burada teatrın yaranmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Teatrın inkişafı aktyorluq, rejissorluq və s. sənət sahələrinin də inkişafına təkan verdi. Bir sözlə, teatrın yaranması dramaturgiyanın da sonrakı inkişafına təkan verdi.

Dramaturgiyamızda ilk növbədə realizm ön planda idi. Çünki maarifçilik hərəkatında, sonralar realizm və daha sonralar isə tənqidi realizmdə insana və onun hərəkətlərinə real münasibət vardı və insan mənfi və müsbət cəhətləri ilə bərabər təsvir olunurdu. Dramaturq öz qəhrəmanına rəğbət bəsləsə də, onu göylərə qaldırmır, əksinə mənfi cəhətlərini də təsvir edir və onun islah olunması məsələsini irəli sürür. Deməli, dramaturgiyamız, ilk növbədə, maarifçi dramaturgiya olaraq yarandı ki, burada da Avropa maarifçilik hərəkatının təsiri olduğu mühüm faktır. “İki mühüm cəhəti qeyd edək: yaranışından – XIX əsrin 50-ci illərindən XX əsrin 30-cu illərinə qədər bizim dramaturgiyamız maarifçi realizm poetikası və estetikasına əsaslanıb. M.F.Axundzadə Avropa maarifçiliyinə, xüsusən fransız maarifçiliyinin güclü qanadı olan pozitivizm estetikasına əsaslanırdı” (2, s. 50).

Dram əsərlərinin mövzusu elə yarandığı gündən real hadisələrə əsaslanırdı. Qeyd edək ki, dramaturgiyamızın yaradıcısı M.F.Axundzadə olmuş və onun komediyaları sonrakı nəsillər üçün ədəbi yol olmuşdur. “Mürzə Fətəli realizminin qüdrəti, sənətkarlığı onun ilk komediyasından (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”) diqqəti cəlb edir. Molla İbrahimxəlil surəti real həyatdan götürülmüş, həqiqətən olmuş hadisələr əsasında qələmə alınaraq komediyanın ruhuna uyğun şəkə salınmış, tipikləşdirilmişdir” (3, s. 53).

Dramaturgiyamızda təsvir edilən insanın cəmiyyətdəki rolu ilə bərabər onun fərdi xüsusiyyətləri, şəxsi dünyası da diqqət çəkir. Dramaturgiyamızda müxtəlif insan xarakterləri öz əksini müxtəlif obrazlar vasitəsilə tapmışdır. Bu obrazlarda tamahkarlıq, xəsislik, avamlıq, xalqa və vətənə bağlılıq, cəhalət, acgözlük, utancaqlıq, hiyəgərlik, tənbellik, fırıldaqçılıq və s. kimi xüsusiyyətlər vardır.

Dramaturqlar dövrün, zamanın eybəcərliklərinə biganə qalmamış öz əsərlərində həmin eybəcərlikləri təsvir etmişlər. Eybəcərlikləri təsvir edərkən onlar bir-birinə zidd olan iki obraz yaradır və onları qarşı qarşıya qoyurlar.

Azərbaycan dramaturgiyası dövrün hadisələrini, həmin dövrün xarakterik cəhətlərini özündə birləşdirir və dramaturqun həmin hadisələrə münasibəti burada öz əksini tapır. Dramaturqlarımız əsərlərində verdiyi hadisələr öz münasibətləri olduğu kimi onların oxucuya da ötürmək istədiyi məsələlər də vardır. Demək olar ki, dramaturqlarımızın hamısının əsərlərində xəlqilik, vətənpərvərlik, insana məhəbbət, xalqın maariflənməsi, cəhalətdən xilas olmaq, gözəl təhsil, fırıldaqçı insanların tənqidi və s. kimi keyfiyyətlər görmək mümkündür.

Dramaturgiyamız komediya janrı ilə yaransa da, o sonrakı inkişafında faciə, tarixi faciə, mənzum faciə və s. kimi böyük mərhələlərdən keçmişdir.

M.F.Axundzadə ədəbiyyatımızda dramaturgiyanın əsasını qoymaqla böyük bir ədəbi məktəb yaratdı ki, sonralar həmin məktəbin N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev kimi nümayəndələri yetişdi. Onlar komediyada M.F.Axundzadənin güldüyü, yumor hissi ilə çatdırdığı məsələləri, faciə ilə göz yaşları içərisində boğularaq çatdırırdılar. Ancaq qarşıya qoyulan problem eyni problem olaraq qalırdı. Cəmiyyətimizdə cəhalət, maarifsizlik, köhnə adət-ənənəyə bağlılıq hələ də davam edir, maarifi təbliğ edən geniş ziyalı kütləsi toplum tərəfindən təbliğ olunmaq əvəzinə, tənqid olunur, hər cür maneələrə rast gəlirdi. Onlar öz dram əsərlərində real həyat hadisələrini qələmə alır, ətrafda baş verən həyat hadisələrini, istər mənfi, istər müsbət cəhətləri ilə olduğu kimi təsvir edirdilər.

M.F.Axundzadə yaradıcılığına xas olan mühüm cəhətlərdən biri də onun xalqımızın məişətini, həyatını olduğu kimi heç bir bəzək-düzək olmadan təsvir etməsi və cəhəlat içərisində boğulan bu həyatı durğun vəziyyətdə deyil, daim hərəkətdə və durmadan inkişafda təsvir etməsidir. Onun təsvir etdiyi bu həyatın daim hərəkətdə olan və durmadan inkişaf etdiyi hissəsi məhz görkəmli dramaturqun sevərək təqdim etdiyi geniş ziyalı kütlədir ki, şair Hacı Nuru, Şahbaz bəy həmin kütlənin sadəcə bir hissəsi idi. Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan və Qərbi Avropa, eləcə də rus maarifçilərinin bədii yaradıcılığı, düşüncə tərzii ilə yaxından tanış olan ədib öz əsərlərində insan amilini ön plana çəkmiş, onun hər şeyə qadir olması ideyasına əsaslanmışdır. Elə bu səbəbdəndir ki, milli dramaturgiyamızda ilk ziyalı obrazını məhz M.F.Axundzadə yaratmışdır.

M.F.Axundzadədən sonra Fərhad, Fəxrəddin kimi müsbət və eyni zamanda ziyalı obrazları yarandı. Lakin əminliklə deyə bilərik ki, M.F.Axundzadənin yaratdığı böyük bir ədəbi məktəbin ən layiqli davamçısı C.Məmmədquluzadə idi. O, ədəbiyyat tariximizdə ilk allegorik və ilk mənzum dramın banisi kimi tanınır. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında dramaturgiyamız daha kamil, daha mükəmməl bir dönəminə daxil olmuş, yeni daha ifşaçı mərhələsinə başlamışdır.

C.Məmmədquluzadə xalqını, vətəninə dərindən sevən bir insan idi. Onun yaradıcılığında istənilən janrda yazdığı əsərlərində bu aydın səkində özünü göstərir. Onun yaradıcılığının məhz bu cəhətinə toxunan A.Məmmədli yazır ki, “Cəlil Məmmədquluzadə Vətənin, millətin, ana dilinin inkisafı, mənəvi yüksəlişi, vad təsirlərdən qorunması üçün yaradıcılıq potensialından vətəncə və bacarıqla istifadə etmişdir. O, azərbaycanlıq idealının bütün sahələrini əsərlərində əks etdirmiş, ədəbiyyatda azərbaycanlılığı sənət konsepsiyası səviyyəsinə çatdırmışdır” (4). Onun irəli sürdüyü bu ideyaları dramaturgiyasında öz əksini tapmışdır. “Anamın kitabı” dramında vətən, xalq, dil məsələsini ön plana çəkən görkəmli sənətkar xalqı birliyə çağırır və vətənin ətrafında sıx birləşməyin çox vacib olduğunu bildirirdi. C.Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” əsərində müstəqillik ideyasını ön plana çəkmiş, həm ölkəmizə, həm millətimizə, həm də dilimizə azadlıq tələb etmişdir. Biz deyərdik ki, dramaturgiyamızda ilk dəfə olaraq azadlıq ideyaları da C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında özünü biruzə vermişdir. Faciə müəllif tərəfindən həm ailə faciəsi kimi, həm milli faciə kimi, həm də sinfi faciə kimi vuzulur. Bir-birilə də, ana-bacılarıvla da dil tapı bilməvən üç qardaş sadə xalqla, “qara camaatla” tamamilə ünsivvətsizdirlər. Mirzə Cəlil ürək ağrısıvla belə zivalıvlarla xalq arasındakı ucurumu göstərir. Göstərir ki, nicat volunu yalnız başqa xalqların mədəniyvətini kor-koranə təqliddə görən zivalıvlar hec kəsə – nə özüvüzə, nə özgəsinə lazım deyil. XX əsr Azərbaycan ictimai süurunda, sərti olaraq, rusofillik, pantürkizm və panislamizm kimi üç cərəvanı “karikaturlasdırılmış” səkində təcəssüm etdirən üç qardaş arasında kecilməz sədlər, asılmaz cəpərlər, sal divarlar davanıb” (5). Müəllif isə yalnız ananın – vəni vətənin ətrafında birləsməklə hər bir vətəndəsin uğur qazana biləcəvni qeyd etməklə kifayətlənməmiş, insanları vətəni, dili, azadlığı üçün mübarizə aparmağa səsləmişdir.

Əslində C.Məmmədquluzadə dövrün, zamanın dramaturqu deyildi, həm də bu günün və gələcəyin böyük sənətkarıdır.

C.Məmmədquluzadə M.F.Axundzadənin yaratdığı ədəbi məktəbi daha yüksək zirvələrə qaldırmağı və ən layiqli xələflərdən biri olmağı bacaran dramaturq idi. C.Məmmədquluzadə şair Hacı Nurunun, Şahbaz bəyin ən kəskin, ən iddialı xələfi olan İskəndər kimi gözəl bir obraz yaratmağa nail olmuşdur.

M.F.Axundzadə və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə dramaturgiyasının tarixində mühüm rol oynayır. Belə ki M.F.Axundzadə yaradıcılığı dramaturgiyanın, xüsusilə komediya janrının ədəbiyyatımıza gəlişi ilə yadda qalır, C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası ilk mənzum dram və ilk allegorik dram kimi yadda qalır. Deməli, bu iki sənətkarın yaradıcılığı öz yeniliyi ilə seçilir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, dramaturgiyamızın yaranması M.F.Axundzadə ilə bağlıdır, onun mövzu və ideya baxımından zənginləşməsi C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə bağlıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkisafı tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 302 s.
2. <http://calilbook.musigi-dunya.az/index.html>
3. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
4. https://525.az/site/?name=xəber&news_id=15513#gsc.tab=0
5. <http://senet.az/kicik-adamin-boyuk-dayagi-mirz%C9%99-c%C9%99lil/>

Açar sözlər: *dramaturgiya, dramaturgiyanın inkisafı, Azərbaycan dramaturgiyası*

Key words: *drama, development of drama, the dramaturgy of Azerbaijan*

Ключевые слова: *драматургия, развитие драматургии, азербайджанская драматургия*

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASININ İNKİŞAFI: M.F.AXUNDZADƏ VƏ C.MƏMMƏDQULUZADƏ ZİRVƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında dram janrının yaranması, inkisafından bəhs olunur. Eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranması M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. XIX əsrin ortasında (1850) yazdığı komediyası ilə o, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. Dram janrının mövzu baxımından zənginləşməsində və inkisafında C.Məmmədquluzadənin xüsusi xidmətləri vardır.

DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI DRAMATURGY THE PEAK OF M.F.AKHUNDZADEH and J.MAMMADGULUZADE

Summary

The article deals with the creation and development of drama genre in Azerbaijani literature. Also, the creation of drama in Azerbaijani literature is connected with the name of M.F.Ahunzade. In the middle of the nineteenth century (1850), he founded the drama in the Azerbaijani literature. C.Mammadquluzade has special services of the dramatic genre in terms of its enrichment and development.

РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДРАМАТУРГИИ ПИК ТВОРЧЕСТВА М.Ф.АХУНДЗАДЕ И ДЖ. МАМЕДГЛУЗАДЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы создания и развития драматического жанра в азербайджанской литературе. Также создание драматургии в азербайджанской литературе связано с именем М. Ф. Ахунзаде. В середине девятнадцатого века (1850) он основал драму в азербайджанской литературе. С. Мамедгулузаде имеет особые заслуги перед драматическим жанром в плане его обогащения и развития.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva